

Artes liberales.

Gregor Reischi „Margarita philosophica“

Ilmar Vene*

Loodetavasti pole kellelegi saladuseks, et raamatuid hakati Euroopas trükkima 15. sajandil, vähem on teada, et trükikunsti viljelemise algaegadel järgiti traditsioone, mis keskajal olid kujunenud skriptooriumides, s. t. kohtades, kus raamatuid käsitsi ümber kirjutati. Pole raske kujutleda, kuidas kirjutaja sõrmed maalivad aeglaselt „trükitähti“ – raamat pidi olema ometi kõigile loetav, vähestele määratud „kiirkirja“ kasutamine polnud mõeldav. Seda hõlpsamalt mõistame, mispärast ümberkirjutajad ei saanud lahti mõttest, et aeglast ja vaevalist tööd tuleks kiirendada. Ja võimalust mööda, tingliku lühendamise hinnaga, seda ka tehti. Ladinakeelsetes tekstides näiteks esineb väga sageli sõna lõppu lisatav tähekombinatsioon *-que*, aga milleks otsatult korrata kolme tähe kirjutamist, kui need saab asendada konksukese lisamisega sõna lõppu? See on ainult üks näide kirjutamistöö „ratsionaliseerimisest“, mida harrastati pikki sajandeid ja mille vältel jõuti kõige mitmekesisemate tulemusteni. Märgikesi, mis ümberkirjutamist pidid hõlbustama, nimetatakse kõige üldisemalt „ligatuurideks“. On endastmõistetav, et mingist ühtlustamisest või normeerimisest ei saanud keskaegse killustatuse oludes juttugi olla: iga skriptoorium oli ühtaegu iseenda jaoks kõrgeim autoriteet.

Mis aga lugejaisse puutub, siis nemad olid harjunud. Keskajal loeti aeglaselt ja seepärast pole välistatud, et lugemistöö raskendamist võeti pigem millegi positiivsena; igatahes tohib niimoodi arvata varasema trükitoodangu eripära arvesse võttes. Trükikunsti leiutamine hõlbustas määratult raamatute tootmist ja seepärast praegu tundub, et uue oskuse ilmusid pidanuksid kõik ammused lihtsustamised otsekohe kaduma, kuid ometi seda ei juhtunud: esimeste aastakümnete jooksul trükitud raamatud lausa kirendavad „ligatuuridest“ – ju siis harjumuspärasest kirjutamisviisist ei tahetud esialgu loobuda.

Ent selline ebaloomulikkus ei kestnud kaua, uut aega iseloomustasid ka tarvidused, mida varem ei tuntud. Iseäranis peaks siin meenutamist väärima usupuhastus – olid ju uuendajad seisukohal, et pühakiri tuleb kättesaadavaks teha igale kristlasele. Aga kes ei teaks, kui algeline oli tollal haridustase laiemate rahvahulkade seas? Niisiis pidid jumalasõna levitajad tegema kõik, et trükitud tekstid oleksid hõlpsasti loetavad. Sestap läksid igasugused lihtsustamised ja muud lugemise raskendajad põlu alla iseenesest. Siinkohal võiks olla koht kahe tähtteose kõrvutamisel: Uues Testamendis, mille Erasmus andis välja kakskeelsena, pole puudu ammused kirjutamisviisi iseloomustanud iseärasustest, kuid Lutheri piiblitõlkes, mis esimest korda ilmus 1534. aastal, need enam ei esine.

Seega, 16. sajandi algupoolel ilmunud raamatud olid ikka veel ammuste traditsioonide kütkes ja see käib täiel määral ka Gregor Reischi „Margarita philosophica“ kohta, mis ilmus 1503. aastal ja mille viis aastat hiljem avaldatud uustrükk on saadaval ka Tartu Ülikooli raamatukogus. Selle tekst kirendab mitmesugustest tähenduse mõistmist raskendavatest ligatuuridest. Ja muidugi lisanduvad nendele sisulist laadi raskused, mis esmapilgul paneb ehk imestama.

„Riknenud tekst“ saab mõistena tuntuks igapähele, kes võtab vaevaks tegelda antiikkirjandusega, ja iseenesest pole nähtuses midagi arusaamatut: kuidas saanuksid moonutusist vabaks jääda tekstid, mida kirjutati ümber vähemalt kümneid kordi ja mille algse kuju asjus pole kellelgi rahuldavat ettekujutust? Selle kõrval tundub 16. aastasaja algus peaaegu tänapäevaselt lähedane; olud on tuntud kaugelt paremini antiiksest keskkonnast, kõnelemata juba sellest, et „Margarita philosophica“ jõudis autori eluajal ilmuda neli korda, ja iga uue väljaande teksti vaatas autor enne trükkimist hoolikalt läbi, tehes parandusi ja täiendusi – oli ju tegemist raamatuga, mis pidi kujunema õppevahendiks igapähele, kes tollaste teadmiste seisust soovis saada kokkuvõtlikku ülevaadet.

See kõik väärrib arvestamist, kuid veelgi olulisemaks tuleb pidada poolt aastatuhandet, mis

* Ilmar Vene (1951), kirjanik, tõlkija, Kolkja side, 60301 Tartumaa, ilmar@vene.ee

meid Gregor Reischi ajast lahutab. Mis aga kõige tähtsam: enne õpetamisele asumist oli autor ise pikki aastaid õppinud, tehes seda keskaegse põhjalikkusega.

On veel üks asjaolu, mida tuleks tingimata meeles pidada: keelekasutusega seostuvad küsitavused. Praegu oleme harjunud normeeritud keelega ja sellegagi, et toimetaja autori hälbimused õigeks parandab, ning puhkudel, kui üksmeel jääb saavutamata, tuleb arvesse kõige kõrgem autoriteet – üldine keelekasutus, see tähendab kõigi keelekasutajate ühisloominguna ilmunud tõekspidamised. „Surnud keelte“ puhul midagi säärast aga pole. Oleks ülim naiivsus arvata, et ladinlaste idioom, mida tunnistati „riigikeelena“, oli kristlikul Öhtumaal üldisemalt kasutusel. Iga haritlane valitses keelt teatud määral ja nad kõik jätsid kehtima oma eelistamisviisi: selle, mis ühele autorile oli tundunud iseäranis kaunis, arvas teine koledaks. Üldkehtivaid normatiive, mis lähtunuksid laiade hulkade keelekasutusest, ei saanud olla. Praegu kaldume arvama, et Rotterdami Erasmust tunnistati ladina keele asjus suure autoriteedina, kuid selline kujutus ei vastaks tõele. Küll aga võib iga asjahuviline teada saada, et paljud humanistid, kes Erasmuse kuulsust ja head elujärge kadestasid, pilkasid „Narruse kiituse“ autorit „porruõgijaks“ (*porrophagus*).

Need märkused püüavad selgitada, mispärast Gregor Reischi mahukas raamat, olgu see pealegi ilma valgust näinud trükituna ja korduvalt läbi vaadatud, sisaldab ka eneseväljendusi, mille rahuldav tõlgendamine pole kellelegi jõukohane. Selgust pole isegi mitte selles, kas raskuse on põhjustanud trükkalite hajameelsus või autori minnalaskev hoiak keele kasutamisel. Gregor Reisch mõtles ja kirjutas ometi võõrkeeles, liiati veel sellises, mille piires ülima autoriteedina valitses Donatuse grammatika, kuigi see oli käibivaks muutunud tuhatkond aastat tagasi. Ei saanud autor kellelki pärida, kui õigeks ja lubatuks pidada oma sõnastusviisi, kuna inimene, kellelt ta oleks küsinud, olnuks parimal juhul küsijaga samal tasandil. Niisiis jäi tal vaid üle usaldada omapoolset suhtumist. Võib-olla oli tal oma sõnumist kõigiti selge ettekujutus ja arusaamatus ilmus alles raamatu tootmise käigus, aga ühtaegu pole välistatud, et edastatav teave polnud jäägitult selge ka edastajale. Mida saaks selles ebaloomulikkusse olla, kui jutt käib subliimseist, inimmõistusele lähenematuist küsimusist? Kes siis mõistaks täie selgusega, mida võiks tähendada (pütagoorlik) määratlus: „hing on iseliikuv arv“? Küll antakse selgituse korras teada, et kõik liikumised, korraldamised ja määratlemised lähtuvad siinpooluses (maailma)hingest ja seepärast peetakse teda iseliikuvaks arvaks. Säärane põhjendus ei kasvata aga arusaadavust piisavalt. Külluses leidis küsimusi, millele vastates ei saanud autor pretendeerida ühetähenduslikkusele.

Siinkohal olemegi vastamisi raskuste suurimate põhjustajatega: küsimused, mis paelusid tollaste inimeste meeli, erinesid tunduvalt praegusest huvisuunitlusest. Iseäranis tuleb aga toonitada, et teadmistel, mille toel otsiti küsimustele vastust, oli väga vähe ühist nüüdisaegsete tarkustega. Kogu elu jooksul tegeles Gregor Reisch oma vaimsete võimete arendamisega, kuid raamatud, mida tema kasutas kõige sagedamini, ei kuulu enam isegi tuntute hulka, kõnelemata juba nende sagedasest kasutamisest.

Keda pidada Gregor Reischi suurimateks kujundajateks? Esimesena tuleks nimetada suurt kolmikut: pühakiri, Augustinus ja Aristoteles. Järgneks suur nelik, see tähendab kõige tähtsamad ladinakeelsed kirikuisad: Gregorius Suur, Püha Hieronymus, Milano Ambrosius ja muidugi suurim kõigist, eespool juba vilksatanud Augustinus.

Aga need nimed märgivad kõigest allussambaid, mis on ühendatud kõige erinevamaist autoreist koosneva võrestikuga: Reisch tsiteerib arvatult mitte ainult vanarooma ning keskaja vaimusuurusi, vaid ka mitmeid araabia filosoofe, kelle teosed olid talle tuntud ladina tõlkes. Ta viitab Petrarcale ja kolm korda leiab mainimist tema vanem kaasaegne, 15. sajandil tegutsenud mõtlejaist suurim, Nikolaus von Kues.

Oleks vääri näha Gregor Reischis autorit, kes esindab tollal valitsenud keskmist vaimutasandit. Viimati nimetatuga on tegemist puhkudel, kui inimene pidi vaimuviljele jaks muutuma olude sunnil. Seda on esinenud aga korduvalt. Kõik ehk ei teagi, et „jesuiidid“ jäänuksid ilmutamata, kui kutsumusliku sõjamehe Ignatius Loyola paranemine vigastustest poleks kulgenud nii vaevaliselt ja pikkamisi. Niisamuti pidi kirjameheks – täpsemalt memuaaride autoriks – muutuma Brantome, sest mille muuga saanuks ta „voodihaige“ seisundis oma aega sisustada? Gregor Reischi puhul kujunes määravaks sihiteadlikkus, mitte väline sund. Ilmus ju tema raamat ajal, mil autor oli kolmekümne kolme aastane, niisiis nooremas keskeas.

Siiski tuleks möönda, et täieliku usaldusväärusega neid asju ei teata: suremise aeg on tuntud täpselt, kuid sünniaastat nimetatakse tinglikult. Üldkäibivat kujutlust mööda elas Freiburgi lähedal asuva kloostrit eluaegne eestseisja Gregor Reisch aastail 1470–1525. Ümberlõkamatult on tema

laitmatut eluviisi tõendanud keiser Maximilian, kes määras ta oma pihisaks ning surivoodil soovis, et täiusele püüdlev vaimulik kergendaks majesteedi siirdumist sealpoolsusse. Suure raamatu varane ilmumisaeg paneb arvama, et juba õpingute ajal nägi autor peasihti mitte ainult oma, vaid ka teiste õppurite vaimse tasandi edendamises. Ja tõepoolest, uurijad on selgitanud, et entsüklopeedilise haardega raamatus järgitakse õpetamisviisi, millest juhinduti Freiburgi ülikoolis, kus Gregor Reisch omandas hariduse.

Milles seisneb kõnealuse teose esinduslikkus? Ennekõike selles, et entsüklopeedilise haardega raamat iseloomustab vaimuelu üldseisu, milleni oldi Öhtumaal jõutud kristliku ajastu lõpupoole. Esinduslikkuse osas väärib aga erilist äramärkimist asjaolu, et autor polnud säärane vaimuinimene, kelle üldsuhutumised oleksid oma aega ennetanud, vastupidi, Gregor Reisch esindas konservatiivset, s. t. üldinimlikku hoiakut, mispuhul uuenduste suhtes ollakse umbusklik; ülimaks kriteeriumiks on ju ikka peetud vaimuväärtuse vastupidamist ajaproovile.

Viimasena nimetatu – vastupidavus ajaproovile – nõuab aga ka mõõndusi. Kahtlemata omandab ütlus pateetilise värvingu, kui kuulutame AJA vaimuväärtuste ilmutajaist ülimaks, kuid samas too ülim ilmutaja AEG on lahutamatu meid iseloomustavast enesekesksusest. Meil ei saa olla aimu, mida kõike AEG edaspidi võib ilmutada, ja seepärast taandub too ülimus valdavalt meie isiksusele. Milllest juhindus oma vaimutöös Gregor Reisch? Eks ikka Freiburgi ülikoolist ja siis veel viisteist sajandit kestnud traditsioonist, millele kõrgem õppeasutus oma tegevuses toetus. *Artes liberales*, esmane aste nende jaoks, kes kavatsesid oma elu pühendada vaimu viljelemisele, ei saanud oma tähendust eales kaotada. Freiburgi ülikoolis igatahes säärane veendumus valitses. Pärast seitsme distsipliini omandamist võis autor pühendada teadmiste süvendamisele, kusjuures tal oli võimalus valida kolme tarkusearmastuse, see tähendab mõistusefilosoofia, natuurfilosoofia ja moraalifilosoofia vahel.

Aegunud nimede tähenduslik külg vajab selgitusi. Esimest selles kolmikus oleks kõige kohasem nimetada „metafüüsikaks“, kuigi „marksismi klassikud“ jõudsid ka sedapuhku parasjagu segadikku põhjustada. Aga dialektilise ja metafüüsilise mõtlemisviisi erinevus ei ole kahe lausega esitatav, niisiis jäägu „metafüüsika“ paika. „Moraalifilosoofia“ on teadagi „eetika“ ja see peaks kolmest kõnealusest olema kõige mõistetavam. Aegunumalt kõlab „natuurfilosoofia“ – selle jaoks praegust tähist üldse ei leidu ja seepärast tuleb rahulduda ümberjutustavat laadi edastusega. Jutt käib „filosoofiast“, mille saab tuletada looduse uurimisest, ja sellisena esineb ta veel ka Hegeli „süsteemis“. Paraku arenese looduse uurimine nii jõudsalt, et ka suurimad entusiastid filosoofide seast ei suutnud loodusteaduste edenemisega sammu pidada. Pole juhus, et just „Natuurfilosoofiast“ valis Egon Friedell oma näite, kui teda oli vallanud tuju suurmõtleva arvel nalja heita. Ütelgem siis kokkuvõtvalt, et tegemist on varasema koondtähisega teadmiste otsatule valdkonnale, mida praegu nimetatakse „loodusteadusteks“.

Gregor Reisch, kes pühendus õpinguile erakordse hoolsusega nagu kehvadest oludest pärinejale kohane, soovis kogu hingest, et tema eeskuju järgiksid võimalikult paljud, ja vähemalt mingil määral jõudsid need soovid tema peateoses täitumiseni. Arvatakse, et suures plaanis oli töö lõppjärku jõudnud juba 1496. aastaks. Niisiis tundis autor end verinoore õpetlasena, kellel olid õpingud just seljataha jäänud. Võib-olla soovis ta anda tõendi mitte ainult oma hoolsusest õppurina, vaid ühtaegu näidata, missugust tarkuste kokkuvõtlikku esitust oleks soovinud tema.

Nii nagu ülikoolis omandatud tarkused, jaotub ka entsüklopeedilise haardega teos kaheks pooleks: esimeses seitsmes raamatus on vaatluse all *artes liberales* ja viies järgnevas valdkonnad, millest saab tuletada kolm „filosoofiat“: kõigepealt alamt astet märkiv loodus, seejärel inimene, nähtava maailma kroon, ja lõpetuseks moraalifilosoofia, mille tundmise toel oleks inimesel võimalik veeta oma nime vääriline elu. Selline üldplaan on pärast teosega tutvumist selgesti äratuntav.

Mida kujutasid endast *artes liberales*? Kõige mõistetavamana analoogia saaksime siis, kui meenutaksime kaht põhiainet, mida sellistena tunnistatakse nüüdisaegse alghariduse piires. Need kaks on emakeel ja matemaatika. Sarnasus avalduks veelgi rohkem, kui lubaksime endale tingliku avardamise: emakeele eksamil õpilane näitab, kui kaugele on ta jõudnud „jutustavates ainetes“, sellal kui matemaatika alla koonduvad õppetunnid, millele annab peasisu ülesannete lahendamine.

Mõistagi tuleb siinkohal lisada õgvendavaid täpsustusi – kas või juba sellepärast, et mingit emakeelt selle sõna praeguses tähenduses varasemal ajastuil polnud: õppida tuli võõrkeeles, raskepärast ja ebaloomulikku väljendusviisi kasutades. Õeldus pole vähimatki liialdust. Väite paikapidavuses võib kahelda ainult lugeja, kel pole ettekujutust, kui killustatult varasematel aegadel elati. Igas maakohas kõneldi isemoodi ja seepärast ülikoolides, kuhu koondusid erineva päritoluga noored, ei saanud rahvalike murrakute kasutamine üldse kõne alla tulla.

Vähemalt samasugusel määral nõuab selgitusi ka „matemaatika“ mõiste. Kreeka *mathema*, teadust märkiv tähis, pidi esialgu „aritmeetika“ ja „geomeetria“ varju jääma. Aga sisuline samasus seeläbi ei kadunud: nagu *trivium* edastas sõnadega väljendatavaid tarkusi, nii koondusid *kvadrivium*'is ühikute ja suuruste kaudu väljendatavad õpetused, seega siis need, mille koondkujuks on praegu kujunenud „matemaatika“. Ainukest ebakõla näib siin esmapilgul märkivat muusika. Tuleb ju mõnda, et nüüdisaegsete inimeste teadvuses aritmeetika muusikaga ei seostu. Kõnealune iseärasus ilmus sellepärast, et arvujadade „harmooniline proportsionaalsus“ viidi ühendusse helistikus avalduvate suurustega. Kuulmismeel ometi tajub, et kõrgeid toone lahutavad madalaist ühikulisel suurused. Nõnda siis olevatki Boethius tulnud järeldusele, et muusika seisneb võimes määratlada mõistuslikult erinevusi kõrgete ja madalate toonide vahel.

Ühtaegu tuleb mõnda, et tegemist on tarkustega, mille sõnastamine üldarusaadavaiks õnnestub praegu kõige raskemini. Iseäranis mõistatuslikuks jääb, kuidas sai kujutlus madalate ja kõrgete helide lahutajaist avarduda kosmiliste mõõtmeteni. Gregor Reisch igatahes ütleb, et muusikast kui üldnähtusest moodustab instrumentidega viljeldav helikunst kõige alama osa, sellest kõrgem on aga inimsust kajastav muusika (inimkeha osad on proportsionaalses harmoonias ja see viimane iseloomustab ka hinge vahekorda kehaga) ja ülima väljenduse saab nähtus taevasfääride muusikas: antakse teada, et kauneid meloodiaid, mida taevasfääride liikumine põhjustab, eitasid ainult Aristoteles ja Ambrosius. Muud õpetlased olevat aga piiritlenud isegi taevasfääride vahel kostvaid pool- ja täistoone. Ühtekokku oli neid toone – vastavuses planeetide arvuga – seitse; ja vähemasti Gregor Reischile oli teada, et „seitse“ on kõiksuse arv.

Muusika mõjub ehk ühikute ja suuruste maailmas võõrkehana, kuid ülejäänute ühtekuuluvuse asjus ei tohiks küsitavusi tekkida: aritmeetika tegeleb arvude ja geomeetria ruumiliste suurustega, astronoomia piires võetakse aga vaatluse alla ruumilistest suurustest ülimad. Niisiis tohime algselt esitatud analoogia, mille kohaselt emakeelele vastab *trivium* ja matemaatikale *kvadrivium*, üldjoontes kehtivaks arvata.

Keerulisemaks muutub olukord siis, kui üritaksime selgitada, mispärast varasematel aegadel ei piiratud sõnaliste tarkuste omandamisel ainult grammatikaga. Moodustas ju *trivium* kolmiku: „grammatikale“ järgnesid „loogika“ (või „dialektika“) ja lõpetuseks „retoorika“. Mingil määral hakkame nende täienduste tarvidust aimama pärast eelnimetatud mõistete tähendusliku sisu avamist: „loogika“ võiksime tõlgendada „mõistuseõpetuseks“ ja „dialektika“ oskuseks puhastada mõtlemine vasturääkivustest. Ütles ju Hegel Goethele, et ennekõike olevat „dialektika“ vasturääkimise vaim. Pärast neid ettevalmistavaid märkusi peaksime aimama, mispärast *trivium*'i lõpetab „retoorika“, s. t. oskus kõnelda täisväärtuslikult. Seda ju suudetakse, kui omandatud on reeglistik, milles keele õiget kasutamist täiendab võime mõelda nõnda, et vasturääkivused ei hägustaks õigete järelduste tegemist.

Ootuspärast osutuvad selgitused tarvilikeks ka *kvadrivium*'i kuuluvate kunstide tutvustamisel. Aritmeetikas näeme praegu matemaatika alamt osa, mille abita igapäevane elu ei laabuks, ja samal viisil võeti kõnealust oskust ka ammustel aegadel, kuid tollal moodustas see ainult „praktilise aritmeetika“; enne seda tuli „spekulatiivne“ osa, mis on praktilisest teaduslikkuse osas kõrgem. Mingil määral saame põhjusest aru, kui oleme meenutanud, et varasemal ajastuil tähistati arvusid kirjatahtedega. Igal sõnal oli ka arvuline väärtus, ning judaistlikus traditsioonis arvestatakse seda mingil määral tänase päevani.

Sellest siis järgneks, et arvude süvenenum vaatlus võiks anda ainet „spekulatsioonideks“. „Araabia numbrid“ ei virguta vaimu kuigivõrd, kuid suuremaid nendest saab ka osadeks lahti võtta: nimelt siis, kui iga ühik märkida maha väikese ringina ja kui ringide koguhulka vaadeldes täheldada, et nendest ringidest saab moodustada erisuguseid kujundeid. Seejärel antakse neile kujundeile nimed ja pärast seda võivad need tulla võrdlevale vaatlusele. See ongi „spekulatiivne aritmeetika“. Alles pärast selle tundmist, arvati tollal, osatakse tõeliselt arvutada.

Säärane tarvidus võib imestama panna ainult lugeja, kes pole tähelepanu pööranud kalduvusele, mis saatis kogu keskaegset vaimuelu: saada igast nähtusest kätte kõik tarkused. Otsatult on kirjutatud raamatuid tollase sõgeduse halvustamise sihiga, kuid miskipärast pole täheldatud, et vaimne pimedik johtus vaimu ületähtsustamisest: tarkusi leiti kõigest, ka sellest, millele praegu tähelepanu ei pöörata. Kes nüüdisajal arvaks, et kujundeiks muundatud arvude võrdlemine saaks anda midagi huvitavat? Keskajal seevastu tegeldi sedalaadi uuringutega alatasa: kõik võeti osadeks lahti ja pandi loogiliste järelduste toel jälle kokku. Mõistuspärasel tuletamisel olid toeks üldistused ja analoogia. Empedokles oli avastanud, et selles maailmas koosneb kõik neljast elemendist: mullast, veest, õhust

ja tulest; Hippokrates tegi kindlaks, et elusolend on terve, kui ta valitseb nelja mahla tasakaalu; ja Aristoteles tuletas nendest mahladest neli psühholoogilist põhitüüpi; kui mingi mahl oli teistest olulisem, siis see määras inimese hingeelulist laadi üldilme. Aga inimvälise maailma mõtestamisel vedelikest ei piisanud. Niisiis pidid ilmuma ka neli üldisimat omadust: soe ja külm, kuiv ja niiske. Need toimisid üldisimate põhjustajatena, „substantsidena“, mis ülima üldisuse tõttu polnud defineeritavad.

Niisama tõhusalt edendasid arutlemist igasugused analoogiad. Muusika puhul, nagu ennist osutatud, tehti kindlaks, kuidas toonide erinevus kutsub esile dissonantsid, ning selle kujutluse tasakaalustajaina ilmusid ka proportsionaalsus ja harmoonia. Et sobilikud ütlused pühakirjas toetasid arutluse paikapidavust kõige tõhusamalt, peaks olema endastmõistetav. Iiobi raamatus küsib Issand retooriliselt: „Kes suudaks uinutada taeva viisirikust?“ Küsimus tõendas, et taeva erinevaid sfääre täidavad kuuldamatud meloodiad.

Teatavasti moodustab taevalaotus ainulise nähtuse, mis aegade algusest peale on mõtlevate lihtsurelike tähelepanu köitnud kõige rohkem, sellest siis tema eriline seisund *kvadrivium*’i lõpetava osana. Kõigiti väärilise esituse saab valdkond ka Gregor Reischi entsüklopeedias. Nimelt jaguneb selles seitsmes raamat kaheks osaks: kõigepealt tutvustatakse põhjalikult astronoomiat ja sellele järgneb vähem üksikasjalik astroloogia esitus. Et need mõlemad autori kaasajal ühtekuuluva terviku moodustasid, peaks olema üldiselt teada.

Ootuspäraselt oli autor sedapuhku vastamisi väga keerulise ainekuga. Kuidas saanuks ta eitada taeva mõju inimestele, kui isegi antiikaja targad pidasid kõiksust elusaks ja kui hiljem oli selgunud, et määratu laotus on ilmunud igavesti elava Jumala loomena? Inimene, kelles neli elementi ühinesid kolme hingelise jõuga, oli mikrokosmos, s. t. imepisi keha analoog määratule eluskosmosele ja seepärast ei tundunud usutav, et nende kahe vahel puuduks igasugune side. Reisch on ühenduse kaheldamatuses nii veendunud, et peab koguni tarvilikuks kaitsta Augustinust, kes on väga sageli astroloogiat halvustanud. Lugeja saab teada, et suurim kõigist kirikuisadest allutas alumise sfääri ülemisele ja seepärast mõned astroloogid, kes Augustinust peavad oma vastaseks, olevat eksiteel. Küll aga vastavat tõele, et kirikuisa tunnistas astroloogia tähendust ainult mõistuspärasuse ja pühakirjas esitatud tõekspidamiste piires.

Möönduste suurem hulk on põhiline, mida Reisch peab tarvilikuks, kui ta pärast astronoomiat hakkab iseloomustama astroloogiat. Muidugi lähtub ta tollastest põhitõdedest ka esimest tutvustades: maa esineb autori meelest kõiksuse keskmene ja põhjust näeb ta maakera keskpunkti omaduses kõike enda poole tõmmata; leidub isegi silmahakkav, tollaste olude seisukohalt iseäralik näitlikustus: kui oleks võimalik maakera läbi puurida ning mingi keha sellest torujast avausest läbi lennutada, siis maakera keskpunkt tõmbaks läbi lennanud keha enda juurde tagasi. Loomulikult on teaduslikku laadi andmed kaugel praegustest: Maa olevat Kuust rohkem kui 309 korda suurem jms. Aga üldiselt püsib autor Maast rääkides suurema mõistuspärasuse ja erapooletuse piires: maailmajaod ja riigid tuuakse nimepidi esile, ei puudu isegi Liivimaa ja Venemaa.

Astroloogiast räägib autor tunduvalt kriitilisemal toonil. Üldjoontes rajaneb esitus tõekspidamisel: taevakehade mõjus inimestele ei kahtle keegi, kuid selle ulatus ja määr on teada ainult Loojale. Mida muud jäi tal teha, kui astroloogiaalaseid raamatuid leidis „arvutult“ (isegi Pico della Mirandola kaksteist raamatut „Astroloogide vastu“ olid autorile tuntud) ja kui tähetargad kuulutasid, et tähtede seis põhjalikult tundes ollakse teadlik ka tulevastest sündmustest? Nendele seadis Reisch vastu omapoolse veendumuse: mõjud on oma avaldumisvormides sedavõrd mitmekesised, et piiratud inimhõimustus ei suuda neid täpsemalt eritleda. Liiatigi teati, et jumaliku loomena on inimene kaasa saanud tahtevabaduse: kehaline külg oli ehk mingil määral mõjutatav, kuid jumaliku päritoluga hing oleneb ainult jumalikkusest. Ja seepärast Gregor Reischile tundus, et kõnealuse problemaatika lahendab kõige paremini tsitaat Ptolemaioselt: „Tark inimene on isand tähtede üle.“

Ülalpool on juba osutatud, et pärast õilsate kunstide tutvustamist (seitsmes esimeses raamatus) pühendub autor „filosoofiate“ esitamisele. Pealkirjades seda esile ei tooda, kuid raamatute sisuga tutvunud lugejal pole raske teha loetust üldistav kokkuvõte: 8. ja 9. raamatus kirjeldatakse kommenteerivalt nähtavat maailma, natuurfilosoofia võimaldajat, 10. ja 11. raamat on aga pühendatud nähtavat maailma kroonivale inimesele. Surematu inimhinge peasiht oli 15. aastasaaja lõpul teada lastelegi, niisiis pidi autor peatuma sealpoolsusega seostuval saladustel ja see annab alust võtta neid raamatuid metafüüsika esitusena. 12. raamatus esitatakse moraalfilosoofia, see tähendab juhised, mille järgimine annab lihtsurelikule võimaluse end juba siinpoolsuses tõeliseks eluks ette valmistada. Selle lõpuosas sõnastatakse ühe lausega ka „Margarita philosophica“ peasiht: kerglane on inimeste meel, kelle puhul teadmine Jumalast ei moodusta aluspõhja. Autor tahab

õelda, et igasugune teadmine peab olema lüliks Jumala tunnetamist taotleval teel.

Kokkuvõtte kõlab vanameelselt, kuid õigem oleks rääkida selle trafaretsusest; polnud ju tollases Euroopas inimest, kes oleks üritanud öeldu kehtivust vaidlustada. Aga ühtaegu väärib lisamist, et nõustumine võis väljenduda erineval viisil. Gregor Reischi puhul tuleks kindlasti toonitada, et tema ei väljendanud oma üldhoiakut vormitaiteliselt, vaid jäägitu tõsimeelsusega.

Ometi ei tuleks eelmainitud vanameelsust tõlgendada liialeminevalt. Teadagi oli Gregor Reisch kutsumuslik kloostrielanik, keda paikne eluviis ei rõhunud, aga ta elas ajal, mil kloostri võis rippuda „kaarte“, skemaatilisi kujutisi tollasest maailmast. Seda tõendab juba seegi, et oma teose neljanda trüki andis autor välja koos tollase kaardiga. Ja just selles suhtes mõjub ta kõige esinduslikumalt: teoses, mis 15. sajandi lõpul teoks sai, esinevad varasemaist ajastuist pärinev vaimuvara ja tärkav uusaegsus pidevalt läbiseigi.

Õpikulikku laadi lühitvustustes vaadatakse sedalaadi pisiasjust üldreeglina mööda, nendes lasub ju pearõhk positiivsetel saavutustel, see tähendab vaimuväärtustel, mis ei kadunud käibelt ka hilisemal ajal. Siit ka peapõhjus, miks meil ammustest vaimusuurustest on enamasti positiivselt ühekülgne ettekujutus. Et seda puudust pisutki korvata, olgu lõpetuseks mõned näited kirevusest, mis iseloomustas vaimuinimese teadvust 15. aastasaja lõpul.

Nähtavat maailma kirjeldades (natuurfilosoofia), mispuhul esituses liigutakse lihtsamalt keerulisemale, see tähendab elutult ilminguult elusatele, autor ühtaegu tõendab, et ta oli siinpoolsete piisilmingute suhtes kõike muud kui ükskõikne: nii näiteks pole ta nõus (vanakreeka luuletaja) Simonidesega, kelle meelet unenäod pärinesid jumalalt. Kui see vastaks tõele, kirjutab oponent, siis loomad und sageli ei näeks. Kui palju ta pidi olema loomi jälginud, et jõuda säärase veendumuseni? Sedalaadi tõendeid leidub teisigi: nii näiteks polnud autorile saladuseks, et viljastamata munast linnupoeg ei kooru.

Aga samas leidub ka teist laadi näiteid. Galenose kaudu teadis Reisch, et eunuhhid elavad muudest inimestest kauem, kuna nemad sigitusvõime rakendamisega oma elujõudu ei õõnesta. Igaüks on kokku puutunud kulutõega, mille kohaselt vastsündinud annavad endast pärast ilmaltelekut häälekalt märku, kuid Reisch teeb siinkohal täpsustuse: meessoost vastsündinute kisas domineerib „a“-häälik, naissoolistel aga „e“. Ja ta ei jäta lisamata (Augustinuselt omandatud) teavet: ainult Zarathustra olevat karjumise asemel naeratanud.

Leidub ka tähelepanekuid, mille päritolu ära aimata pole võimalik. Et äikest põhjustab pilvede kokkupõrge või lõhkikäriseimine, on teadmiste tollast seisu arvestades arusaadav, aga kuidas sai autor teada, et pikselöök muudab veini mürgiseks? Vähe sellest – loomad, kelle relvaks on mürk, pidid pärast pikselöögi kogemist oma mürgisusest ilma jääma. Autori õigustuseks tuleb aga lisada, et pärast oma seisukoha esitamist jätab ta eluõiguse ka teistsugustele arvamustele. Merevee soolasuse põhjuse arvab Reisch üldtuntuks ning nimetab seda, kuid järgneb ka täiendus: mõned on seisukohal, et merevesi pole soolaseks muutunud, vaid on seda olnud algusest peale.

Erilist ettevaatust ilmutab ta nende küsimuste lahendamisel, mis inimmoistusele jõukohased pole. Mida saaks väeti inimvaim teada sealpoolsusest? Muidugi ootas inimesi jumalik kohtuotsus, kuid see oli teada ainult üldjoontes, üksikasjus ei saanud üksmeelt olla. Põrgust rääkides toetub Gregor Reisch ainult kuuldustele, ja talle tundus, et kõige kohasem oleks allilma kujutleda neljakihilisena. Esimestena tulid pühad vaarid, s. t. Vana Testamendi aegadel tegutsenud õiged, kes olid ilma jumalikust valgusest, kuid mitte armust. Järgnesid ristimissakramendita jäänud lapsed, keda Reisch piinatavate seisundis kujutleda ei suutnud; igatahes polnud selline ülekohus kuidagi kooskõlas headust kehastava Jumalaga. Alles siis tulid patused, kes pidid oma eksimusi ja väärtegusid lunastama puhastustules, mis ei kestnud igavesti. Ainult säärased, kes olid siinpoolsuses oma hinge koormanud surmapattudega, pidid vaevlema igavesti. Augustinuse lapidaarne otsus, millega ristimata lapsed määrati põrgusse pärispatu pärast, polnud Reischile vastuvõetav. Ja sedapuhku ta lisas: enamus nii ei arva. Täpsustuse korras tuleks veel nimetada, et põrgutule asjus on oma teadmatust tunnistanud ka Augustinus ise.

Aastail, mille vältel Gregor Reisch omandas teadmisi, et need hiljem „margaritaks“, s. t. „pärliks“ koondada, otsis Kolumbus uut mereteed Indiasse. Teatavasti lõppes ta otsing loodetust suurema eduga. Maailm muutus üha avaramaks ja katsed kirjeldada seda entsüklopeediliselt ühe raamatu mahus enam ei õnnestunud. Gregor Reisch ei teadnud, et talle oli osaks saanud õnn elada kahe ajastu murdejoonel. Meie teame seda ja selle võrra on meie õnn tema omast täielikum.